

Четири деценије институција културе и образовања у Пироту или Ајмо, Јово, наново

Бранка Драгосавац
Универзитет у Београду
Правни факултет – Библиотека
branka.dragosavac@ius.bg.ac.rs

Сажетак

У раду је приказан развој просветних и културних институција у Пироту од његовог припојења Краљевини Србији 1877. године до краја Првог светског рата. Прве основне школе основане су још 1838, а након припајања Србији оне су, са мање или више успеха, обновљене и наставиле свој рад, али по новим школским програмима. Након основних, формиране су стручне школе, отворене неколике штампарије, а затим покренуте и новине. Прва Читаоница у Пироту почела је са радом 1872. и у овој години би требало тражити заметке библиотекарства. После 1877. формирано је више библиотека, читаоница и једно читалиште у Пироту, све до 1909. године, када се Указом краља Петра I Карађоревића оснива прва Јавна библиотека. Балкански ратови, а затим и Први светски рат готово су у потпуности уништили институције настале пре 1918. године, чиме је завршена почетна фаза културног развоја Пирота.

До сада објављени радови највећим делом доносе историјске чињенице о свим културним или просветним институцијама, оснивању штампарија и појави штампе у Пироту и извесно је да се њихов развој уклапао у развојне токове држава под чијом управом се налазио. Осим тога, садрже и податке о томе да је град имао све предуслове за бржи развој просвете и школства, као основе за формирање свих типова библиотека – од читаоница, преко школских и радничких библиотека, до јавне библиотеке коју користи највећи круг корисника, а које су директна последица писмености и образовне структуре становништва. Међутим, ниједан од ових текстова не нуди објашњење због чега је, поред свих ових напора и врло раног формирања школа и библиотека, неписменост у Пироту на размеђи два века била још увек огромна, нарочито међу женским становништвом.

Кључне речи: Пирот (1877-1918), Читаоница Просвета, Пиротско читалиште, Јавна библиотека у Пироту, школство у Пироту, институције културе у Пироту

Увод

Из доступне архивске грађе и података објављених у монографским и серијским публикацијама сазнаје се да, и поред честих промена власти, просвета и култура у Пироту никада нису занемариване, али нема синтетичке анализе која би могла да објасни разлоге веома ниске писмености у тој вароши с почетка 20. века.

Прве школе у пиротском округу почеле су да се формирају још 1838. године и до 1880. отворено је укупно 22 основне школе и Гимназија, а до краја века радиле су и четири штампарије, певачка и позоришна дружина, формирано Читалиште те Гимназијска библиотека. Са свим овим институцијама намеће се питање зашто оне нису допринеле већој писмености и из којих разлога је српска држава 1909. године донела одлуку о формирању Јавне библиотеке у граду аналфабета. Један од одговора би се свакако могао наћи у чињеници о сталним борбама за превласт на овим просторима између Бугарске и Србије. Осим тога, тадашњи библиотекар Народне библиотеке Јован Н. Томић, члан државне Комисије за оснивање јавних библиотека у Србији, био је става да „тамо где се становништву не буде дало књиге на нашем језику и

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

о нашем народу на разним странама, додаће му се то с друге стране са супротним смером, штетним по интересе државе и народног јединства“.¹

У овом раду учињен је покушај да се на упечатљивом примеру једног града скрене пажња на значај друштвеног оквира – економских, политичких и националних културних кретања – на развој читалачке публице и библиотеке.

* * *

Предели југоисточне Србије, који су ослобођени од Турака 1877/78. године, захватају централне области Балканског полуострва, а кроз историју су имали изузетан значај због стратешког положаја и ракрснице путева на којој су се налазили. Током периода вишевековне турске владавине, а и касније, до краја 19. века, они су „прошли су кроз врло сложене и динамичне процесе етничких прожимања“, у којима су се сударили „нови, западно-европски културни утицаји са остацима старобалканске и турско-орјенталне цивилизације“, што се одразило на културни развитак и етнографска обележја, „по којима ће се овај део Србије, све до краја 19. века знатно разликовати од северних српских области“.²

Пирот је кроз историју, због повољног географског положаја, од пропасти Римског царства до 1877. године, потпадао под византијску, бугарску, турску и српску власт.³ Нова историја Пирота, од 1804, а нарочито од ослобођења од Турака, 28. децембра 1877. године и уласка у састав Кнежевине Србије, „уклапа се у општи ток историје српског народа“.⁴

У оквиру Отоманске империје, Пирот је, захваљујући свом географском положају на Цариградском друму, „постао трговачки и занатски центар ... одржавајући пословне везе са Софијом, Пловдивом, Једреном, Самоковом, Београдом и др“.⁵ Становништво се у овом периоду највише бавило занатством (грнчарски, кацарски, абацијски, терзијски, црепарски, самарцијски, берберски, бојајски, туфекчијски, поткивачки, сарачки, ковачки, кујунџијски, опанчарски), трговином, индустријом (најзначајнија је фабрика за влачење и предење вуне основана 1872), пољопривредом (земљорадња) и сточарством (гајење оваца, коза, рогате стоке и свиња).

¹ Архив Југославије (АЈ), 66-572–318.

² Борислава Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)* (Београд: Институт за савремену историју, 2006), 22–28.

³ Према писаним документима, Пирот се као део Србије, помиње још 1180. године, када Стефан Немања проширује границе Србије и „присаједињује га својој држави“, док је према другим изворима то било у време Стефана Дечанског. Извесно је да је у саставу српске државе остао до 1385. или 1389. године, јер се у Косовском боју спомињу „борци из пиротског краја“ који су били „у саставу јединице Димитрија Војихновића“. Део српске деспотовине Пирот је поново био од 1413. до 1425. или 1427, када је пао под османску власт, а 1455. „коначно је припојен Османлијском царству, у чијем саставу ће се налазити до 1877. године“. – Миљан Манић, *Пиротски времеплов: хронологија* (Пирот: Историјски архив у Пироту, 2017), 6–9, доступно и на: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a1/Pirotski_vremeplov_-_hronologija.pdf.

Новија историја Пирота, од 1804. године, везује се за историју Србије. Познато је да је током Првог српског устанка Карађорђе Петровић постављао „одређена лица за војводе и у оним крајевима који нису улазили у састав новостворене устаничке државе“, што се посебно односило на Пирот, Лесковац, Прокупље и Вучитрн. И Карађорђе, а касније и кнез Михаило регрутовали су војно способне грађане Пирота у борби против Турака који су водили изузетно сурову политику у овим пределима. Пред почетак ослободилачких турско-српских ратова осетан је био велики утицај бугарске егзархије (Бугари у служби турске државе, посредством које су остваривали егзархијске интересе). Године 1875. Пирот је постао мутасарифилук (окожни град), а за управника је постављен Бугарин Јордан-Паша. „У том периоду многа лица бугарске националности постављена су за чиновнике турске управе и тада је отпочео насилан процес бугаризације пиротског становништва кроз оснивање школа на бугарском језику, као и преузимање цркава и манастира“. Године 1876. започели су Српско-турски ратови, из којих је Србија извојевала формалну независност и територијално проширење. Међутим, ни ово припајање нових територија није ишло једноставно. Пирот је *Санстефанским уговором* (март 1878) припао новооснованој вазалној Кнежевини Бугарској, а тек након Берлинског конгреса (септембар 1878) одређена је дефинитивна граница између Србије и Бугарске, а град припојен Србији. Сва ова догађања била су увод у многе будуће сукобе између српског и бугарског народа, који ће се од овог времена „непрестано борити за ове области југоисточне Србије“. – Aleksandar Đorđević i Natalija Bogdanović, *Položaj pirotskog kraja posle oslobodilačkih ratova 1877–1878. godine*, preuzeto 9. 11. 2020, <http://www.konferencija.komorapipot.com/49.POLOZAJ%20PIROTSKOG%20KRAJA%20POSLE%20OSLOBODILACKIH%20RATOVA%201877-1878.pdf>.

⁴ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 105.

⁵ Исто.

Након ослобођења, 1877. године и одласка Турака, дошло је до прелома у друштвеној, материјалној и урбаној организацији града. Појавом железничке пруге Ниш–Софија, 1887, Пирот је изгубио улогу трговинског и занатског центра на Цариградском друму те је „морао да западне у тешкоће“, ⁶ а занатство је, у одсуству индустрије, са трговином и пољопривредом, постало „водећа функција ... овог периода“. ⁷ Осим изградње пруге, Пирот је у новој држави добио погранични положај те тако није било улагања капитала у индустрију, а оно мало индустрије што је било у доба Турака, нестало је.

Институције просвете и културе у Пироту на размеђи 19. и 20. века

Први Закон о обавезном основном образовању, донет је у Србији 11. јануара 1883. (31. децембра 1882) године. ⁸ Он се односио подједако и на мушку и на женску децу, а предвиђао је да основне школе „наставом и васпитањем шире по народу основе знања и наравности и да спремају ученика за грађански живот и за учење у средњим школама“. ⁹ Неопходно је приметити и да је увођење обавезног основног образовања у земљама развијене Европе трајало у периоду од 1878. до 1882. године, што значи да Србија у овим „европским модернизацијским процесима“ није значајно каснила. ¹⁰ Наравно, сасвим је друго питање у којој се мери и на који начин овај Закон примењивао. Овај проблем добија на значају нарочито ако се постави питање школовања женске деце у Србији од почетка 19. века. Образовање женске деце први пут се помиње у *Устројенију јавној училишћној настављенија* (1844), али нема систематски организованог покрета њиховог школовања до 1903. године. У овом периоду спорадично и стихијски су отворане основне школе за женску децу; средње се појављују после 1863, радничке од 1879, а у мушке гимназије уписиване су девојчице почев од 1873. Тек уласком у нови век, 1905. године, почела је да ради прва женска гимназија.

„Законодавне промене у области школства су значајне и радикалне ..., али оне не утичу на повећање школског обухвата женске деце“. Отпор њиховом школовању био је „јачи него европске амбиције и жеље министра Стојана Новаковића и других реформатора“. Разлози за овакво стање било је много, а истичу се „полна сегрегација и дискриминација у односу на жене“ у 19. веку и патријархална организација породице која их је обавезивала на физички рад ¹¹ – који су као последицу имали огромну неписменост женске популације.

Модернизацијски процеси, у којима се држава релативно брзо развијала, као и први облици цивилног друштва, нису били свеобухватни те је насупрот њима „стајало скоро непокретно, неразвијено аграрно друштво“. ¹² Аграрне реформе и одредбе закона који су доношени од 1844. године, довели су почетком 20. века „до тога да просечна сеоска породица ... није могла да произведе довољно хране ни за сопствену исхрану, а камоли за продају“. ¹³ Закони о трговини такође нису ишли на руку, јер је одржавање малог броја пијаца

⁶ Јован Ђирић, *Географија Пироша: аспекти примењене географије*. Део 1 (Пирот: Слобода, 1965), 51.

⁷ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 119.

⁸ „Закон о основним школама“, у *Просветни зборник закона и наредба које су уређене, и које се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*, приредио Јосиф Пецић (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887), 576–614.

⁹ Владета Тешић, „Школе и настава“, у *Историја српског народа*. Књ. 6. Том 2, *Од Берлинског конгреса до уједињења: 1878–1918* (Београд: Српска књижевна задруга, 1983), 508.

¹⁰ Лјубинка Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације Србије“, у *Србија у модернизацијским процесима XX века* (Београд: Институт за нову историју Србије, 1994), 221.

¹¹ Nedeljko Trnavac, „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“, у *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2. Положај жене као мерило модернизације* (Београд: Институт за нову историју Србије, 1998), 60–65.

¹² Dubravka Stojanović, *Уље на води: огледи из историје садашњости Србије* (Београд: Пеšчаник, 2010), 33.

¹³ Ibid., 35.

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

смањивало проток робе, а забране продаје појединих врста роба смањивале финансијску ситуацију становништва. Као последице тога, „најважнији циљ заједнице постало је одржање голог живота“¹⁴ те се није ни могло очекивати да се, у срединама где су основне гране пољопривреда и трговина, родитељи одлуче да децу редовно шаљу у школе, за шта је Пирот чит пример.

Након припајања округа Краљевини Србији, према извештају окружног начелника, 19. јула 1878. године, у Пироту су радиле две основне школе: једна у Тија Бари, а друга на Пазару.¹⁵ Осим овог, извештај о стању школства у округу поднео је и Милан Ђ. Милићевић, који је затекао тешко стање, јер су највећим делом школске зграде биле порушене у ратовима, а и ове две постојеће нису задовољавале потребне услове за рад. Он је, између осталог, имао задатак да направи распоред отварања српских школа у целом округу, у местима где су раније биле основане,¹⁶ па је било планирано поновно отварање школа у Стрелцу, Костуру, Крупцу, Сукову, Завоју, Расници, Самокову, Добром Долу, Белој Паланци и Гостуши;¹⁷ као и у другим селима где није било школа, попут Клисуре, Извора, Сопота, Градишнице, Станичења, Темске и Суводола.¹⁸ Од свих планираних школа, школске 1878/1879. године отворено је тек неколико, а у Пироту су радиле „две мушке основне школе“ и једна женска,¹⁹ која се налазила у приватној згради.²⁰ Тако је у прве две године од припојења новој држави у пиротском округу радило укупно 18 школа у селима и три у Пироту.²¹

Осим основних школа, развој градске привреде (трговине и занатства) условио је, поред општинских и стручних звања. Због тога, а и поштујући законе о стручним школама, одмах након ослобођења у Пироту се, 30. септембра 1878. године, оснива Трговачко-занатлијска школа.²² Као таква радила је до 23. октобра 1879. године,²³ када су створени услови да прерасте у дво-разредну гимназију. У наредном периоду Гимназија је неколико пута мењала назив и постала „права“ Гимназија – реалка.

Након доношења Закона Министарства привреде из 1892. године,²⁴ којим се установљавају „државне занатске школе са радионицама“, у Пироту је, на основу овог закона, отворена *Недељно-йразнична занатлијска школа*. Радила је до Првог светског рата са оваквим називом, а од 1918. године као *Занатско-трговачка школа* и била једина која је припремала кадар за потребе занатства и трговине на овом подручју.

До 1918. године у Пироту је основана и *Приватна женска гимназија*, чији је власник и председник школског одбора био пиротски трговац Петар Живковић, а радила је у периоду 1907–1913. године.²⁵

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Архив Србије, Министарство просвете и црквених послова (АС, МПС), ф. 10, 5/1878.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Стрелац (1838), Костур (1844), Крупац (1855), Суково (1852), Завој (1853), Расница (1853), Самоков (1855), Добри До (1857), Бела Паланка (1866) и Гостуша (1868). – Владимир М. Николић, *Народне школе у Пирошу и округу йирошском до ослобођења 1877. године: са старинским записима и белешкама о йирошкој епархији* (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1924) 21, 92.

¹⁸ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 250.

¹⁹ „1872. године у Пироту је основана читаоница с именом, као у Београду, *Просвета*. Њеним заузимањем отворена је исте године и женска школа. За наставницу те школе владика Партеније је довео Мариулу Русеву. Она је била родом из Пештере а дошла је из Старе Загоре, где је завршила *Пећокласно училиште*“. – *Историја града Пироша: грађа Светислава Пећковића* (Пирот: Хемикалс, 1996), 49.

²⁰ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 250.

²¹ Михаило Петровић Минеј, *Школство Србије: 1804–1918: документи и казивања: избор шексхова* (Београд: Научна књига, 1980), 171–172; *Историја града Пироша...*, 49.

²² Илија Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, у *Пиротска гимназија: (1879–1979): йоводом йрславе сйоодишњице* (Пирот: Гимназија „Предраг Костић“, 1979), 9; Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 252.

²³ Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, 9; Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 253–254.

²⁴ *Закон о занатлијским школама* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1892).

²⁵ Новица Живковић, „Приватна женска гимназија у Пироту“, *Пиротски зборник* Година 18, број 14 (1986): 71–90.

Прве штампарије и часописи у Пироту

Развој, отварање основних и средњих школа у Пиротском округу, досељавање сељака из околних села и вароши у Пирот условило је појаву штампе, као једног од важних видова културне делатности.

Прва штампарија у Пироту основана је око 1894. године, а била је власништво Исака Берахе и Ђошића, и у њој су штампани наслови у малим тиражима. Три године касније, 1897, отворена је „друга по реду штампарија Николе С. Митковића“. На прелазу 19. у 20. век појавиле су се и *Народна штампариија*, као и штампарија *Свети Сава*.²⁶ Након њиховог установљавања, створени су и услови за појаву штампе и новинарства у Пироту, а број наслова периодичних публикација који се штампао био је релативно висок, с обзиром на тешке услове рада и застарелост машина. Оснивање Гимназије у Пироту, у којој су за предаваче долазили познати пијаци тога времена (Радоје Домановић, Стеван Сремац), формирање великог броја политичких странака, знатно су повећали број заинтересованих за периодику. Тако су почетком 20. века почели да излазе први листови штампани у Пироту: *Граничар* (1903), *Пирошки весник* (1904), *Пирошки гласник* (1904), *Покрећ* (1905), *Глас Пирошке Омладине* (1907), *Момчиловац* (1908), *Слободна реч* (1909) и *Пирошка окружна самоуправа* (1910).

Певачке и позоришне дружине

Прво аматерско певачко друштво „Момчило“, основано је 2. априла 1888. године у Пироту, на иницијативу кројачког радника Ђоке Поповића. Чланови су били занатски и трговачки помоћници. На оснивачкој скупштини донета су и *Правила*, којима се у члану 1. истиче да је његов циљ да гаји и негује српску и уопште словенску песму, да се стара о српској омладини, а он ће се постићи „свестраним обрађивањем српске народне песме, отварањем школе за певање, певањем изабраних ваљаних композиција, набавком изврских музичких дела и оснивањем музичке библиотеке“. *Правила* су даље претпостављала ступање „у духовну заједницу са свима српским певачким дружинама, као и са појединим у музици одличним лицима...“. Нема ближих података о библиотеци овог певачког друштва, ни тачног датума када је основана, али је познато да је за првог библиотекара изабран Коста Јорговић. Она је, као и Друштво, несметано радила до балканских ратова.²⁷

Пирот је, након ослобођења од Турака, као и други крајеви југоисточне Србије, имао гостовања путујућих позоришта, док 6. јуна 1889. године није добио „Пиротску позоришну дружину“, која је на Видовдан исте године, према речима Војина Ђирковића, председника, решила да приреди представу *Бој на Косову*, од Јована Суботића. У даљем обраћању министру просвете и црквених послова Ђирковић, моли да господин министар „изволи наредити управи Краљевско српског позоришта у Београду да што скорије пошаље дело *Бој на Косову*... и потребно одело за комад“. Осим „Пиротске позоришне дружине“, у Пироту је врло често гостовало и нишко позориште „Синђелић“.²⁸

Оправдано је очекивати да је са свим овим основаним институцијама културни развој Пирота морао имати узлазну путању и да је водио на првом месту описмењавању свег неписменог становништва. Али, нажалост, закључак је да оне нису одговориле овом задатку. И поред свих основаних школа у Пироту, писменост је на преласку 19. у 20. век, била веома ниска. Највећи број неписмених био је међу женским сеоским становништвом. У односу на податке

²⁶ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 291.

²⁷ *Правила Пирошке певачког друштва „Момчило“* (Пирот: штампарија Св. Сава, 1921). – Према Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 279–280.

²⁸ Драгољуб, Трајковић, „Глумац, сценограф и драмски писац Сима Бунић и његово позориште“, *Лесковачки зборник* број 15 (1975): 227.

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

из целе Србије 1900. године, према писању Момчила Исића, „најмање, свега 189 писмених сељанки било је у Пиротском округу“.²⁹ Општа писменост становништва била је такође веома ниска, тек 12.430 писмених, од 77.688 становника оба пола, односно 16,10%. Док је 27,72% (27.022) мушкараца било писмено, овај број је био забрињавајуће мали код женске популације и износио је 3,80% (1480). Од Пиротског округа, нижу стопу писмености у овој години имали су само Топлички (11,50%) и Врањски (11,80%).³⁰

Оваква ситуација, осим у просвети и у култури, осећала се и у свим другим областима, а приметна је и на овом малом узорку, али и на територији целокупне државе.

Од Читалишта (1872) до јавне библиотеке у Пироту (1909)

У Србији су се, поред „развоја државе и њених институција ... скоро у континуитету од 19. века, развијали различити облици цивилног друштва, као тампон-зоне између државних установа и друштва“.³¹ По угледу на француска, енглеска, немачка добровољна друштва за читање (Cabinets de lecture; Salons litteraires; Subscription libraries; Lesekabinette; Lesegesellschaft, Gabinetto di lettura), у Србији се током целог 19. века оснивају читалишта (читаонице),³² а од 1903. различита струковна удружења, касније и читав низ социјалистичких, ђачких и омладинских друштава.³³ Она су прво формирана у већим градовима, затим у варошима и појединим селима. Читалишта која су била искључиво приватна удружења грађана и издржавала се добровољним прилозима, временом су, демократизацијом својих послова и фондова, отворила пут оснивању јавних библиотека за све грађане. Гимназије и средње стручне школе неретко су, одмах по формирању, устројавале библиотеке за професоре, а касније, оснивањем ђачких дружина, и оне су организовале ученичке фондове. Радничка, социјалистичка, струковна удружења су, за потребе својих чланова, имала библиотеке. Овај процес није мимоишао ни развој читаоница и библиотека у Пироту, који је започет 1872, са оснивањем Читаонице „Просвета“, а завршен 1908. године доношењем Указа о оснивању Јавне библиотеке у Пироту.

Иако је тек 1877. године град припојен Краљевини Србији, у којој је покрет читалишта почео да се развија неколико деценија раније, први подаци о оснивању Читаонице у Пироту могу се наћи 1872. године, када је „основана читаоница ... *Просвета*“. Њени задаци били су „подизање и ширење просвете, развијање друштвености и заједништва, подизање културе уопште“. Имала је „касу и приход, а књиге су доношене кришом најчешће преко ђумрука у Алексинцу“.³⁴ Истраживања архивске грађе српских извора објављена у монографијама Десанке Стаматовић³⁵ и Гаврила Ковијанића³⁶ такође потврђују да је Читаоница у Пироту основана пре припајања ових крајева Србији. Радови бугарских хроничара читалишта Стилијана Чилингирова и С. Христова подударају се са „већ постојећим подацима“. Осим тога, ови извори обавештавају да је оно већ у почетку „бројало четрдесет чланова“, да је одмах по оснивању формирана прва управа, као и да је један од првих дародаваца био митрополит Партеније,

²⁹ Момчило Исић, „Писменост у Србији у 19. веку“, у *Образовање код Срба кроз векове: зборник радова*, одговорни уредници Радослав Петковић, Петар В. Крстић и Тибор Живковић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Друштво историчара Србије; Историјски институт, 2003), 72.

³⁰ Исто, 73.

³¹ Стојановић, *Улје на води*, 31.

³² Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку* (Београд: Народна библиотека Србије, 1984), 62–66.

³³ Стојановић, *Улје на води*, 32.

³⁴ *Историја града Пироша...*, 49.

³⁵ Стаматовић, *Читалишта у Србији у XIX веку*.

³⁶ Гаврило Ковијанић, *Трагом Читалишта у Србији* (Београд: Народна књига; Библиотека града Београда, 1986).

који је поклонио „115 гроша и једно годиште (1872) часописа *Читалиште*“.³⁷ У недостатку школске управе, Читалиште је преузело ову улогу³⁸ те је његовим заузимањем отворена „женска школа“.³⁹ Нема ближих података о овој Читаоници, са коликим је фондом располагала и каква је њена улога у каснијем оснивању и развоју Пиротске читаонице, након ослобођења, као ни доказа да је континуирано радила, до „поновног оснивања“, 1878/1879. године.

Одмах након ослобођења, почело је оснивање Читалишта у ослобођеним крајевима, па и у Пироту. Након стицања слободе, становништво је своју децу почело да шаље у школе, а 1878. године „себи установише Читаоницу“. У Читаоници је организована забава, а повод је био сакупљање средстава за школовање сиромашне деце и овом приликом прикупљено је преко тридесет дуката цесарских, на чему управа овдашње Читаонице захваљује свим приложницима.⁴⁰ Први извештај о стању Читаонице у Пироту, након расписа Министарства просвете и црквених дела Србије (1880), стигао је 10. марта 1881. године. Из њега се сазнаје да је Читаоница (1880) имала 45 чланова који су нередовно плаћани чланарину те је, због недостатка средстава, она била претплаћена на девет листова, од чега „пет за пола године“, четири за прво тромесечје, а током 1881. само на часопис *Видело*.⁴¹ У истом периоду располагала је са 348 књига на бугарском језику, није примала помоћ од Општине, смештена је била у једној соби, а од имовине поседовала је сто за новине, орман за књиге и сламњачу и две клупе за седење.⁴² Због нерешених имовинских односа није радила током целе 1882. године. А наредне, 1883, пошто је изабрана нова управа, због новчаног сукоба старе и нове управе обуставила је свој рад и као институција не помиње се до 1908. године.⁴³

Гимназијска књижница

Фонд гимназијске наставничке књижнице у Пироту формиран је 1878. године, одмах по оснивању Трговачко-занатлијске школе. У фонду се школске 1879/1880, када је прерасла у Гимназију, налазило „22 наслова или 25 књига школске библиотеке“. Првенствено су то биле књиге које је слало Министарство просвете, од Државне штампарије, преко овлашћеног књижара у Пироту. У почетку су биле малобројне и поприлично хетерогене, а користиле су се искључиво за полагање професорских испита, док се касније књижни фонд попуњавао поклонима професора, бивших ученика и богатих грађана Пирота, као и куповином „од прихода са беседа о школској слави“.⁴⁴ У току 1880. године школска књижница примила је велики број књига: „две свеске дела *Ausländische Kulturpflanzen* од Ципела и Болмана“,⁴⁵ од Светозара Лазаревића 17 комада књига⁴⁶ и од Министарства просвете „31. маја ... *Ошацибину, Деце јаге, Школску дисциплину, Јурумису и Фајтиму, Речник вароши, варошица и села, Хасан-ају, Мешарске мере и Описаније древности*“.⁴⁷ Након српско-бугарског рата, 1885. године, привремени директор Пиротске ниже гимназије Иван Ј. Дамњановић, у писму упућеном 2. јануара 1886. године министру просвете и црквених послова о стању гимназије, обавештава

³⁷ Елизабета Георгиев, „Бугарски извори о читалиштима у Србији“, у *Библиотеке и игенџиџеш*, главни уредник Гордана Стокић Симончић, (Панчево: Градска библиотека; Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 2018), 41.

³⁸ Исто.

³⁹ *Историја града Пироша...*, 49.

⁴⁰ Илија Николић, *Пирош и срез нишавски: 1801–1918: грађа*. Књ. 1, 1801–1883 (Пирот: Музеј Понишавља, 1981), 372.

⁴¹ Стаматовић, *Читалишћа у Србији у XIX веку*, 195.

⁴² Ковијанић, *Трајом Читалишћа у Србији*, 311.

⁴³ Стаматовић, *Читалишћа у Србији у XIX веку*, 196.

⁴⁴ Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, 114.

⁴⁵ АС, МПС, 13, 5/1880.

⁴⁶ АС, МПС, 13, 245/1880.

⁴⁷ АС, МПС, ф. 1, 172/1880.

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

да је „од књижнице остало само 11 ком. књига“.⁴⁸ Већ наредног месеца, 24. фебруара 1886. године, Дамјановић је, образлажући да је „књижница овд. ниже гимназије пропала“, сматрао да „би било врло потребно да се за књижницу овог завода пошаљу бар најглавнија дела по свима струкама“, или бар „сви Гласници Срп. уч. друштва (осем књиге 6-те и 55-те), све Годишњице Ник. Чупића, сви Радови Југослав. академије, све 'Старине' и још ова државна издања: Аналитичка класификација метала и његове важније реакције; Наука о биљној фелији; Флора у околини београдској, 3-ће издање; Геолошко развиће животиња; Кичмењаци, I део; Бескичмењаци, II део; Бескичмењаци, II део, II свеска; Историја облика српског или хрватског језика; Основе српског или хрв. језика; Примери књижевности и језика; Граматика старословенског језика; Математика виша, III део, Диференцијални рачун и Начела више математике, I, II и III део“.⁴⁹

Одмах по пријему писма, Државна штампарија је добила налог министра просвете и црквених послова Јована Печића да пошаље књиге под редним бројевима 3–13, а остале књиге и периодичне публикације нису могле бити послате „јер нису државна издања ... и стога што су врло скупе“, а нису била преко потребне за књижницу.⁵⁰

Према Извештају директора Пиротске ниже гимназије, Жив. Живановића, школске 1887/1888. имала је преко стотину у инвентар заведених књига.⁵¹ Наредне године, увећана је за тек 28 нових наслова, пристиглих од Министарства просвете и црквених послова.⁵² Од школске 1896/1897. подељена је на две књижнице, односно у Гимназији је формирана и ђачка књижница. Те године је школска књижница имала 228 дела у 802 примерка, а ђачка 44 наслова у 472 свеске.⁵³ У наредном периоду фондови обеју књижница су, према *Извештајима о раду Пиротске гимназије*, расли, тако да је 1908/1909. „наставничка књижница имала 879 дела у 1756 свезака“. Њоме се у току године користило десетак наставника и један ученик, док је „ђачка књижница, којом је руководио књижничар Петар Нешић, суплент, са помоћником Стојаном Јовановићем, учеником VI разреда, имала 535 свезака“.⁵⁴

Осим извештаја о стању фондова обе књижнице, принављању и читаности књига, од 1896/1897. до 1912. године позната су и имена појединих књижничара који су руководили књижницама: Јаша М. Продановић (1896/1897), Михаило Димитријевић, Владимир Р. Петковић, Коста Раденковић (1897/1898), Васа Даниловић (1898–1903), Александар Кузмановић (1903–1905), Коста Н. Костић (1905–1912).⁵⁵

За време српско-бугарског рата и током Првог светског рата, Гимназијска књижница је у потпуности уништена, као и већина српских библиотека на територији града.⁵⁶

Књижница Ђачке дружине „Искра“

По угледу на многе гимназије и средње школе у Србији, које су захваћене таласом општег омладинског покрет крајем 19. века, формирале ђачке дружине, у Пироту је октобра 1893.

⁴⁸ АС, МПС, ф. 2, 169/1886.

⁴⁹ АС, МПС, ф. 3, 153/1886.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Жив. Живановић, „Извештаји старешина средњих школа: 13. Директора пиротске ниже гимназије“, *Просветни гласник: службени лист Краљ.-срп. Министарства просвете и црквених послова*, уредио Андра Николић Година IX, свеска 1.–24. (1888): 760.

⁵² Светислав Обрадовић, „Извештаји старешина средњих школа: IX. Директора пиротске ниже гимназије“, *Просветни гласник: службени лист Краљ.-срп. Министарства просвете и црквених послова*, уредио Миленко Марковић Година XI, свеска 1.–24. (1890): 514.

⁵³ *Годишњи извештај о пиротској гимназији: у школској 1896/1897. години* (Пирот: Српска краљевска пиротска гимназија, 1897), 14.

⁵⁴ Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, 114.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Ст.[Стојан] Јовановић, „Спаљивање српских књига у Пироту за време окупације: 1915–1918. године“, *Пиротски гласник* Број 3, 18. новембар 1918, 2–3.

године основана Ђачка дружина „Искра“, „са циљем да се на својим скуповима ученици вежбају говорништву, књижевном изражавању и писању“.⁵⁷ Књижница „Искре“ је, према писању њеног књижничара Милутина А. Велимировића, почела са радом 15. септембра 1909. године и располагала је фондом од 760 књига.⁵⁸ Због честих неслагања са професорима, удружење је прекидало свој рад, али је књижница несметано издавала књиге на читање. Школске 1911/1912. године је, према извештају књижничара Јаше Св. Станојевића, имала 521 дело, разврстано у четири одсека: СКЗ (101), научна књижевност (201), забавна књижевност (175) и дечја књижевност (43).⁵⁹ У току Првог светског рата делила је судбину свих књижница у пиротском округу, све књиге су попаљене, а после 1918. године поново је основана.

Читаоница Просветног радничког друштва у Пироту

Угледајући се на радничка удружења формирана у Београду и Јагодини, у Пироту је 24. априла 1902. године, основано *Просветно радничко друштво*. Према сачуваном делу Правилника о раду, основни циљ ове организације је био „да ради на умном и моралном унапређењу својих чланова“, који ће се, између осталог, остваривати формирањем читаоница и књижница.⁶⁰ Два месеца касније, 18. јуна 1902. године, у „Крајцаревој кафани“ устројена је читаоница „за коју су се куповале књиге и у којој су се одржавала предавања и састанци“.⁶¹ О раду ове читаонице, као ни њеном прерастању у библиотеку, заједно са развојем партијских и социјалистичких идеја у Пироту, нема података све до 1911. године, када је имала 240 књига и 165 читалаца, а током године прочитано је 530 књига. У наредне две године фонд је нарастао на 185 књига, којима се користило 180 (1912), односно 20 читалаца 1913. године.⁶²

Осим наведених књижница и читаоница, у Пироту су на прелазу из 19. у 20. век, према архивској грађи, приватном иницијативом основане читаонице: *Грађанска читаоница*, *Клуб шртовачке омладине са читаоницом*, *Грађанска касина са читаоницом*, *Француски клуб са читаоницом*, али нису могле да се одрже, јер су се издржавале добровољним прилозима грађана, или месечним улогом чланова.⁶³

Јавна библиотека у Пироту

Српска држава је, уз подршку Главног просветног савета Министарства просвете и црквених послова, крајем 1908, покренула оснивање јавних библиотека. Исте године, 9. децембра, начелник Министарства послао је распис директорима гимназија у Зајечару, Неготину и Пироту са питањима да ли се у наведеним местима осећа потреба за оснивањем јавних библиотека и да ли би округ и општина помагали ову институцију обезбеђујући адекватан простор за њен рад, средства за огрев и послугу и све друге потрепштине које су „у свези са оснивањем“ ове институције.⁶⁴

Заступник директор Пиротске краљевске гимназије, професор Владимир Радић, 18. децембра 1908. године, обавестио је Министарство да је оснивање библиотеке у Пироту неопходно и да је општина решена да уступи локал у својој згради, као и новчану помоћ за њен

⁵⁷ Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, 115.

⁵⁸ *Извештај за школску 1910/11. годину* (Пирот: Пиротска гимназија, 1911), 32.

⁵⁹ Николић, „Пиротска гимназија: (1879–1919)“, 115.

⁶⁰ Петар И. Козић, *Почеци радничког покрета у Пироту: 1900–1919*. [Књ.] 1 (Пирот: Среско синдикално веће, 1957), 17.

⁶¹ Исто, 19.

⁶² Исто, 33.

⁶³ АС, МПС, ф. 62, 167/1909.

⁶⁴ АС, МПС, ф. 42, 108/1909.

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

будући рад.⁶⁵ Уследио је „Указ о оснивању јавних библиотека у Неготину и Пироту“ краља Петра I Карађорђевића,⁶⁶ којим су основане прве две државно финансиране јавне библиотеке у Србији.

Из сачуване архивске грађе познато је да су се око оснивања јавне библиотеке у Пироту ангажовале просветне и локалне власти. У државном и окружном буџету издвојена су материјална средства за набавку библиотечке грађе и потребног намештаја, општина је решила да стан обезбеди у средини вароши, како би она сваком „била при руци, те да од ње има више користи“.⁶⁷

Током 1909. године Библиотека у Пироту снабдевена је књигама Српске краљевске академије, Друштва Св. Саве, Српске књижевне задруге, издавача Браће Јовановић, Државне штампарије, комплетима часописа *Народно здравље* и *Здравље*, а добила је и целу приватну библиотеку, откупљену од приватних лица „за врло малу своту“.⁶⁸ У исто време одабран је и први библиотекар – Живко Јоксимовић, суплент Гимназије.⁶⁹ Након почетних организационих проблема, Библиотека је свој рад започела највероватније средином 1911. године, будући да је познато да је нови библиотекар Стеван Николајевић поднео извештај о стању фонда 24. октобра 1911. године. У њему је саопштио „да је јавна библиотека имала 529 инвентарисаних књига, 708 неинвентарисаних, 20 читалаца и 30 прочитаних књига“, као и да је Окружни одбор одобрио 200 динара за библиотеку.⁷⁰

Период од 1912. до 1918. обележили су прво балкански, а затим и Први светски рат те не чуди што података о раду Јавне библиотеке у Пироту нема, изузев закључка Надице Костић, да „је рад Библиотеке потпуно замро у годинама Балканских и Првог светског рата“.⁷¹

Током Првог светског рата српске књиге у Пироту су готово нестале – попаљене су или покрадене. Остало је записано да су месец дана по уласку у Пирот „Бугари све књиге Пиротске јавне библиотеке спаковали и пренели у Софију“.⁷² Осим јавне библиотеке у Пироту, током бугарске окупације, 1915. године уништаване су и паљене књиге свих библиотека, књижара, издавача, али и библиотеке приватних лица, и то не само српске књиге „патриотске садржине“, већ све књиге писане и штампане српским језиком. Тако су већим делом страдале ђачка и наставничка библиотека Гимназије у Пироту; књижарнице Ваце Балабановића, Мишића, Браће Гавриловића и Петра Живковића; и приватне библиотеке ученика Гимназије и њихових родитеља.⁷³

Одмах по ослобођењу, већ 1919. године, у предлогу буџета за Народну библиотеку у Београду, Јован Н. Томић предвидео је да се започне са обновом јавних библиотека, међу којима је била и пиротска, и стварањем 75 нових. Овај пројекат оправдава чињеницом да су на територији Краљевине српске књиге већим делом или у потпуности уништене, а ове библиотеке би представљале једине „збирке српских књига“, што је значајно за заштиту интереса државе и народног јединства.⁷⁴ Нажалост, овај предлог није усвојен, а Јавна библиотека у Пироту као институција поново се појавила тек 1947. године.⁷⁵

⁶⁵ АС, МПС, ф. 62, 167/1909.

⁶⁶ АС, МПС, ф. 42, 108/1909.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ *Годишњак Српске академије наука и уметности*. Књ. 23, 1909 (Београд: СКА, 1910), 283–302.; Гаврило Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду: 1821–1944*. Књ. 2, 1881–1918 (Београд: Народна библиотека Србије, 1991), 606–607.

⁶⁹ АС, МПС, ф. 42, 110/1909.

⁷⁰ Лилић, *Југоисточна Србија: (1878–1918)*, 285.

⁷¹ Надица Костић, „Стратешко планирање, или шта ако друг Тито пита има ли Пирот библиотеку: сто тридесет година Народне библиотеке Пирот (1879–2009)“, *Панчевачко читалиште* Година 8, број 15 (2009): 44–47.

⁷² Архив Србије, Министарство иностраних дела (АС, МИД), 1919, рег. бр. 1919, № 5580.

⁷³ Јовановић, „Спаљивање српских књига у Пироту за време окупације...“, 2–3.

⁷⁴ АЈ, 66–572–318.

⁷⁵ Костић, „Стратешко планирање...“: 44–47.

Закључак

Са свим наведеним подацима о броју основаних основних и средњих школа, културних удружења и штампарија у Пироту и пиротском округу у периоду од четири деценије, од 1878. до 1912/1918. године, може се са правом закључити да је град имао све претпоставке за бржи развој и очекивани виши степен писмености на прелазу из 19. у 20. век. Међутим, писменост је била забрињавајуће ниска. Разлоге би свакако требало тражити у променама управа и држава које су у овом периоду имале аспирације на ове пределе. Наиме, са сваком променом власти, мењали су се школски програми и уништаване све постојеће културне и просветне институције. Отуда и цикличност у формирању ових установа. Након промене државних администрација, све оне су се наново оснивале, не у континуитету и не на темељима оних претходних, већ као потпуно нове. Законска регулатива у области школства, и поред увођења обавезног основношколског образовања (1882), није допринела повећању броја писмених, што се нарочито односи на женску децу. Осим тога, у наведеном периоду аграрни закони нису дозвољавали развој пољопривреде те су они који су од ове гране живели и прехрањивали породице имали једва довољно средстава за најосновније потребе, па се може закључити да им је школовање деце био својеврстан луксуз. Мора се свакако узети у обзир да су свим овим проблемима допринели и недемократичност друштва, односно неуједначен развој државе и цивилног друштва, ратови и сиромаштво. Свеукупно гледано, сви ови проблеми појединачно, као и скупно, били су препрека за бржи развој просветних и културних институција.

Са оваквим стањем писмености поставља се питање неопходности оснивања Јавне библиотеке у Пироту Краљевим указом почетком 1909. године. Али будући да је у читавом процесу главну улогу имао библиотекар Народне библиотеке у Београду Јован Н. Томић, који је заступао став о неопходности заштите српских националних интереса, вероватно је и ова замисао остварена захваљујући њему. Према доступним подацима, јасно је да је устројавање Јавне библиотеке и дефинисање функција трајало дуго, читаве две године и да је у 1911. години њене фондове користило тек 20 корисника, који су прочитали 30 књига, од укупно 1237 примерака и најмање два наслова часописа, колико их је било у фонду. Са почетком балканских ратова њен рад је лагано замро, да би 1915. пред најездом Бугара нестала као културна институција, а обновљена је тек 1947. године.

Литература и извори:

1. Arhiv Jugoslavije (AJ)
2. Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela (AS MID)
3. Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova (AS MPS)
4. Ćirić, Jovan. *Geografija Pirota: aspekt primenjene geografije*. Deo 1. Pirot: Sloboda, 1965.
5. Đorđević, Aleksandar i Natalija Bogdanović. *Položaj pirotskog kraja posle oslobodilačkih ratova 1877–1878. godine*. Preuzeto 9. 11. 2020. <http://www.konferencija.komorapirot.com/49.POLOZAJ%20PIROTSKOG%20KRAJA%20POSLE%20OSLOBODILACKIH%20RATOVA%201877-1878.pdf>.
6. Georgiev, Elizabeta. „Bugarski izvori o čitalištima u Srbiji“. U *Biblioteke i identitet*, glavni urednik Gordana Stokić Simončić, 39–51. Pančevo: Gradska biblioteka; Centar za kulturu i ekologiju Panart; Novi Sad: Filozofski fakultet; Sombor: Pedagoški fakultet, 2018.
7. *Godišnjak Srpske akademije nauka i umetnosti*. Knj. 23, 1909. Beograd: SKA, 1910.
8. Isić, Momčilo. „Pismenost u Srbiji u 19. veku“. U *Obrazovanje kod Srba kroz vekove: zbornik radova*, odgovorni urednici Radoslav Petković, Petar V. Krestić i Tibor Živković, 63–79. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Društvo istoričara Srbije; Istorijski institut, 2003.
9. *Godišnji izveštaj o pirotskoj gimnaziji: u školskoj 1896/1897. godini*. Pirot: Srpska kraljevska pirotska gimnazija, 1897.

Драгосавац Б. „Четири деценије институција културе и образовања у Пироту...“, 47–59

10. *Istorija grada Pirot: građa Svetislava Petrovića*. Pirot: Hemikals, 1996.
11. *Izveštaj za školsku 1910/11. godinu*. Pirot: Pirotska gimnazija, 1911.
12. Jovanović, St.[Stojan]. „Spaljivanje srpskih knjiga u Pirotu za vreme okupacije: 1915–1918. godine“. *Pirotski glasnik* Broj 3, 18. novembar 1918, 2–3.
13. Kostić, Nadica. „Strateško planiranje, ili šta ako drug Tito pita ima li Pirot biblioteku: sto trideset godina Narodne biblioteke Pirot (1879–2009)“. *Pančevačko čitalište* Godina 8, broj 15 (2009): 44–47.
14. Kovijanić, Gavriilo. *Arhivska građa o Narodnoj biblioteci u Beogradu: 1821–1944*. Knj. 2, 1881–1918. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1991.
15. Kovijanić, Gavriilo. *Tragom Čitališta u Srbiji*. Beograd: Narodna knjiga; Biblioteka grada Beograda, 1986.
16. Kozić, Petar I. *Počeci radničkog pokreta u Pirotu: 1900–1919*. [Knj.] 1. Pirot: Sresko sindikalno veće, 1957.
17. Lilić, Borislava. *Jugoistočna Srbija: (1878–1918)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
18. Manić, Miljan. *Pirotski vremeplov: hronologija*. Pirot: Istorijski arhiv u Pirotu, 2017. Dostupno i na: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a1/Pirotski_vremeplov_-_hronologija.pdf.
19. Nikolić, Ilija. *Pirot i srez nišavski: 1801–1918: građa*. Knj. 1, 1801–1883. Pirot: Muzej Ponišavlja, 1981.
20. Nikolić, Ilija. „Pirotska gimnazija: (1879–1919)“, U *Pirotska gimnazija: (1879–1979): povodom proslave stogodišnjice*, 1–255. Pirot: Gimnazija „Predrag Kostić“, 1979.
21. Nikolić, Vladimir M. *Narodne škole u Pirotu i okrugu pirotskom do oslobođenja 1877. godine: sa starinskim zapisima i beleškama o pirotskoj eparhiji*. Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, 1924.
22. Obradović, Svetislav. „Izveštaji starešina srednjih škola: IX. Direktora pirotске niže gimnazije“. *Prosvetni glasnik: službeni list Kralj.-srp. Ministarstva prosvete i crkvenih poslova*, uredio Milenko Marković Godina XI, Sveska 1.–24. (1890): 509–514.
23. Petrović, Mihailo Minej. *Školstvo Srbije: 1804–1918: dokumenti i kazivanja: izbor tekstova*. Beograd: Naučna knjiga, 1980.
24. Stamatović, Desanka. *Čitališta u Srbiji u XIX veku*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 1984.
25. Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik, 2010.
26. Tešić, Vladeta. „Škole i nastava“. U *Istorija srpskog naroda*. Knj. 6. Tom 2, *Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja: 1878–1918*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1983.
27. Trajković, Dragoljub. „Glumac, scenograf i dramski pisac Sima Bunić i njegovo pozorište“. *Leskovački zbornik* Broj 15 (1975): 225–252.
28. Trgovčević, Ljubinka. „Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije“. U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 217–232. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.
29. Trnavac, Nedeljko. „Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka“. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*, 55–82. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
30. *Zakon o zanatlijskim školama*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1892.
31. „Zakon o osnovnim školama“. U *Prosvetni zbornik zakona i naredaba po kojima su uređene, i po kojima se upravljaju škole i druge prosvetne ustanove u Kraljevini Srbiji*, priredio Josif Pecić, 576–614. Beograd: Kraljevsko-srpska državna štamparija, 1887.
32. Živanović, Živ. „Izveštaji starešina srednjih škola: 13. Direktora pirotске niže gimnazije“. U *Prosvetni glasnik: službeni list Kralj.-srp. Ministarstva prosvete i crkvenih poslova*, uredio Andra Nikolić Godina IX, sveska 1.–24. (1888): 757–760.
33. Živković, Novica. „Privatna ženska gimnazija u Pirotu“. *Pirotski zbornik* Godina 18, broj 14 (1986): 71–90.

Four Decades of Cultural and Educational Institutions in Pirot

Summary

The paper presents the development of educational and cultural institutions in Pirot from its annexation by the Kingdom of Serbia in 1877 until the end of the First World War. The first primary schools in this area were founded in 1838, and after it was annexed by Serbia, they were renewed and continued their work, with more or less success, but in accordance with the new school programs. After primary schools, vocational schools were established as well. Several printing houses were opened, and then newspapers were launched. The first social library in Pirot started working in 1872, so the beginnings of librarianship in this town should be placed in that year. After 1877, several libraries, reading rooms, and a social library were formed in Pirot, until 1909, when the first Public Library was established by the Decree of King Petar I Karađorević. The Balkan wars, and then the First World War, almost completely destroyed the institutions created before 1918, which ended the initial phase of the cultural development of Pirot.

The works published so far bring mostly historical facts about all cultural or educational institutions, the establishment of printing houses and the appearance of the press in Pirot, and it is certain that their development fitted into the developmental trends of the countries under whose administration the town was. They also contain data that testify to the fact that the town had all the prerequisites for faster development of education and school system, as a basis for the formation of all types of libraries – from social libraries, through school and workers' libraries, to the public library used by the largest circle of users, which is a direct consequence of the level of literacy and educational structure of the population. However, none of these texts offers an explanation why, despite all these efforts and the very early formation of schools and libraries, illiteracy in Pirot at the turn of the two centuries was still enormous, especially among the female population.

Keywords: Pirot (1877–1918), Social Library *Prosveta*, Social Library of Pirot, Public Library in Pirot, school system in Pirot, cultural institutions in Pirot

Примљено: 15. априла 2020.

Исправке рукописа: 19. октобра 2020.

Прихваћено за објављивање: 23. октобра 2020.